

Ədəbiyyatda əbədiləşən tariximiz

Hidayətin bir kitabdan keçən min atlısı...

Görkəmli yazıçı-dramaturq Hidayətin “Burdan min atlı keçdi” kitabını növbəti dəfə oxudum və bu epoxal xatirə ədəbiyyatının qeyri-adi təəssüratından yaranan ilk sual həmin əsərin niyə indiyə qədər ədəbiyyatşünaslığın diqqətini kifayət qədər cəlb etmədiyi oldu. Təkcə ona görə yox ki, Azərbaycan ədəbiyyatında az müraciət edilən bir janrda yazılmış bu əsərdə hələlik barəsində ancaq keçmiş zamanda danışılan, lakin zamanın aktuallaşdırdığı tarixi proseslərdən söhbət gedir. Həm də ona görə ki, dünya çapında müxtəlif güclərin oyunlarının, eləcə də regional geopolitikanın nəticəsi olaraq, Azərbaycanın müasir siyasi xəritəsinə daxil edilməyə də, yaxın keçmişinin zəngin toponomistik coğrafiyasına səyahət imkanı qazandıran “Burdan min atlı keçdi” əsərinin ədəbi-ictimai məziyyətləri və etnik-siyasi tutumu bunu tələb edir.

Çağdaş oxucunun yaxın keşmişə mənəvi bələdçi olmaq baxımından bu əsərin geniş kütləyə tanınması çox gerekli olardı. Kitabı oxuyarkən koloritli dilin və bu vaxtanan ədəbiyyatımız üçün yeni olan bir üslubda təsvir edilən əhatəli etnik-mədəni mənzərənin şahidi oluruq. Bu əsərdə imperialist dairələrin siyasi maraqlar naminə qədim türk torpaqlarında yaratdığı “Ermənistan dövləti”nin tərkibinə qatılan Qərbi Azərbaycanda aborigen əhalinin, azərbaycanlıların 70 illik yaşam tarixi geniş və gerçək əksini tapıb. Hidayətin böyük ədəbiyyat üçün zəruri sayılan “qeyri-adiliyin mükəmməl həqiqət olması üçün” (Qoqol) yaratdığı möhtəşəm epik lövhələr gerçək tarix kitabı kimi cəlbəedici və təsirlidir.

Həmin tarixin axarında bir vaxt “Mığrı” stansiya-sından qatara minib Ermənistan Kommunist Partiyası, Nazirlər Soveti və Ali Sovetin orqanı olan “Sovet Ermənistanı” qəzetinin dəvəti ilə Maralzəmidən İrəvana getmiş və illər sonra heyranlıq, həyəcan və narahatlıqla dolu o bahar gecəsini xatırlayan müsafirə qoşulur və həmin 22 yaşlı gənc kənd müəlliminin yol yoldaşına çevrilir. Orta məktəbi “Qızıl medal”la bitirən, o zamankı Azərbaycan Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsinə qəbul olmaq istəyə də “geoloq olmaq” təklifi alan, bundan boyun qaçıran və şərqşünaslıq fakültəsində oxumaq perspektivini də yaxına buraxmayan, filoloq ixtisası alıb doğma yurda qayıdan, 40–50 nəfərlik məktəbin müdiri olan bu gənc həmin gecə Ermənistanın paytaxtını “fəth etməyə” deyil, özünü təsdiq etməyə gedirdi...

On illər sonra isə müəllif memuar ədəbiyyatının çağdaş nümunəsində, – “Burdan min atlı keçdi” xatirələr toplusunda göz açdığı mühiti təqdim edir. Düzdür, o mühit məşhur “Xatiratım” müəllifinin– Cəlil Məmmədquluzadənin təqdim etdiyi, “gözünü bu dünyaya açanda onu qaranlıq gördüyü” kimi deyildi. Lakin “bu qaranlıq olmayan dünyanın” da öz qaraqorxulu hadisələri var idi: “Nənəm Ziyəxanım da ağıladı, anam da, Cəvahir də, biz uşaqlar isə donduq yerimizdə: uzun müddət susduq, kəlmə kəsmədik, amma ağlamadıq”.

Beləcə, “Mığrı” stansiyasında “Bakı–İrəvan” qatarına tək yox, öz xatirələri ilə əyləşən 22 yaşlı ədəbiyyat müəllimi xatirələrini yol boyunca oxucularla bölüşür. Müəllif bizi İrəvana qədər bir neçə saatlıq yolda ancaq Maralzəmi ilə deyil, Lök, Aldərə, bütünlükdə Mığrı dərəsi boyu kəndlər və o ellərin böyük əxlaq daşıyıcısı olan insanları, kənd məktəblərində çalışan müəllimləri ilə tanış edir:

**Tagəmir yaylağın, Xəllərgə dağın,
Ağdərə dağların, Kazımbulağın.
Sənin hər obadan gəlir sorağın,
Dadlı meyvələrin loğmanı Mığrı.**

**Yayda qar istəsən, Ələngəzə bax,
Lehvəzdən çiçək də, öz saçına tax.**

**Ən ləzzətli üzüm Lökdedir ancaq,
Könlümün həm dağı, aranı Mığrı.**

**Hələ Maralzəmi, çıxmır yadımdan,
Gəzir təpələrdə o Rəhim çoban.
Könlüm ayrılmağı köksündən bir an,
Dolanmaq istədim hər yanı, Mığrı.**

Həmin toponimlərin bir hissəsinin yaratdığı xəritəni cızan həmin 22 yaşlı gənc 4 il sonra İrəvana gedəcək, özünü nəinki təsdiq edən, Azərbaycan və Ermənistan ədəbiyyatının tərkibinə çevrilən, İrəvan ədəbi mühitində bu gün çoxlarının təsəvvür edə bilməyəcəyi canlanma, ab-hava yaradan Hidayətdir. O Hidayət ki, tarixi XIX əsrin son rübündən başlayan İrəvan Teatrına yeni nəfəs verə biləcək, hətta Azərbaycan mədəniyyətinin uğurlarına qısqıncılıq, çox vaxt düşməncəsinə münasibətini gizlətməyən erməni ziyalıları belə onun xidmətlərini etiraf edəcəklər. O etiraflar ki, hər biri ömürdən keçən illərdə deyil, ürəkdə yaranan çatlarda qalacaq.

1966-cı il mart ayının 15-də İrəvana çatan qəhrəmanımız artıq Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi, Ermənistan SSR Ali Soveti və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin orqanı olan “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaksiyasında, baş redaktor Həbib Həsənovun qəbulundadır. Bu o Həbib Həsənovdur ki, Amasiya rayonunun birinci katibi, Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti sədrinin müavini idi və beş dəfə ardıcıl olaraq Ermənistan Ali Sovetinin deputatı olmuşdu.

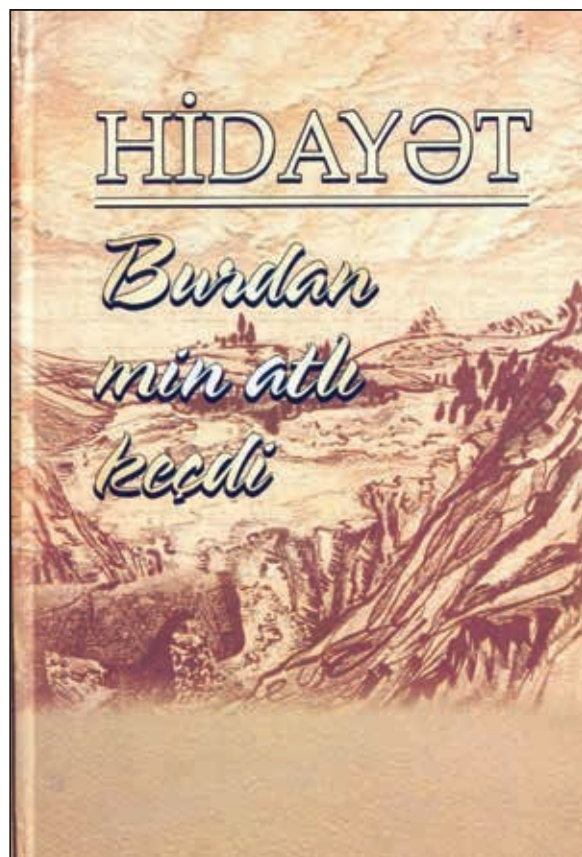
İndi isə Həbib Həsənov redaksiyanın məsul əməkdaşlarına – Ermənistanın Əməkdar jurnalistləri Rza Əsgərov, İsrail Məmmədov, Tofiq Məmmədov və digər əməkdaşlara Hidayət Orucovu təqdim edirdi. Bu, Hidayətin yeni yolunun başlanğıcı idi.

Həmin yolda Hidayət ancaq jurnalistika-da püxtələşib o zamanların maraqlı imzasına çevrilməklə qalmayacaq, əvvəl-əvvəl tərəddüdlə ayaq basdığı redaksiyada deyil, ənənəvi İrəvan ədəbi mühitində seçilib-sevilən şeirlərin müəllifinə çevriləcək. Ermənistan Yazıçılar İttifaqındakı Azərbaycan bölməsinin rəhbəri kimi Qərbi Azərbaycanın istedadlı şair və yazıçıları o mühitin canlanması işinə cəlb edəcəkdir. Həmin insanların ilk əsərləri məhz Hidayətin xeyir-duası ilə Ermənistan nəşriyyatlarında çap ediləcək, “Ədəbi Ermənistan” toplusunun yeni nəşrləri sistemli və ardıcıl xarakter alacaqdır. İstedadı, bilik və savadı ilə seçiləcək və buna görə də artıq dağılmaq üzrə olan Cəfər Cəbbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Teatrına direktor göndərilən Hidayət həmin teatır Qərbi azərbaycanlıların, sözün həqiqi mənasında, mədəniyyət məbədinə döndərəcək.

Teatrın Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə təşkil edilən səfərləri, maraqlı repertuarı ilə etdiyi çıxışlar onun fədakar və istedadlı bədii kollektivini hər bir azərbaycanlıya sevdirdi. Getdikcə coğrafiyası genişləndirilən qastrollar ildən-ilə Ermənistan sərhədlərini aşır, Tiflis, Gəncə, Naxçıvan, Rustavi və Rusiyanın müxtəlif regionlarını əhatə edirdi. Memuarı oxuduqca tarixə dönmüş o illər və hadisələrin, görülmüş işlərin arxasında dayanan gənc, yaradıcılıq eşqi ilə çalışan Hidayətin silueti açıq-aydın görünür.

Kitabda 1969-cu ildə Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinə gəlmiş ümummilli lider Heydər Əliyevin Qərbi Azərbaycandakı tarixi mədəniyyət abidələrinə və burada yaşayıb-yaratmış böyük sənət adamlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə göstərdiyi diqqətdən də geniş söhbət açılır. Müəllifin özünün şahidi olduğu, yaxud Ermənistan ictimai-siyasi dairələrini təmsil edən şəxslərin iştirakı ilə baş vermiş hadisələrin mənzərəsi ulu öndərin bu missiyasının necə maneələrə üstün gəlməsindən xəbər verir.

Kitabda erməni siyasi və yaradıcı elitasının, çətinliklə də olsa, Heydər Əliyev şəxsiyyətinin

miqyasını etiraf etməsi, həsəd qarışıq düşmən münasibəti aydın ifadə olunur. Bu səhnələrin bəziləri müəllifin, ovaxtkı Cəfər Cəbbarlı adına İrəvan Dövlət Dram Teatrının gənc direktoru Hidayət Orucovun gözləri önündə baş verib. Belə məqamların birində – Bakıda keçirilən Ermənistan teatr günlərində ümummilli lider Heydər Əliyevin iştirakı, Azərbaycana qonaq gəlmiş məşhur erməni rejissor və aktyorları ilə söhbətlərində ifadə olunan dərin zəkası, geniş erudisiyası qarşısında qonaqların necə çaş-baş qalması gənc teatr direktorunu vəcdə gətirir. Eyni zamanda, erməni mədəni elitasını təmsil edən bu adamların, daxildə hansı mənəvi, millətçilik təfəkkürü ilə “silahlandığı” da məlum olur.

Bu qaynar fəaliyyətdə iştiraka cəlb edilmiş Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin ən parlaq simalarının İrəvan ədəbi mühitinin inkişafına verdiyi impuls da kitabda hiss olunur. Müəllif Mirzə İbrahimov, İsmayıl Şıxlı, Osman Sarıvəlli, İmran Qasımov, Nəbi Xəzri, Mireli Seyidov, Həsən Seyidbəyli, Niyazi, Fikrət Əmirov, Rauf Hacıyev, Emin Sabitoğlu, Mehdi Məmmədov, Şəmsi Bədəlbəyli, Rauf Atakişiyev və onlarla məşhur ədəbiyyat və mədəniyyət adamlarının İrəvan səfərlərinin burada Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitini necə canlandığını məmnunluqla xatırlayır.

Bütün baş verənlərin episentridə dayanan isə dövlət teatrının gənc direktoru, şair, yazıçı və tərcüməçi Hidayət idi. Məmməd Aslanın “İrəvanda təyin edilməmiş elçi” kimi xarakterizə etdiyi Hidayətin, sözün birbaşa mənasında, diplomatik missiyası “Burdan min atlı keçdi” kitabının hər bir səhifəsində özünü göstərir. Dövlət teatrının direktoru kimi Hidayət Orucov istər Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ən yüksək rəngli işçiləri, istərsə də Nazirlər Sovetində, Mədəniyyət Nazirliyində, ümumiyyətlə, İrəvanın siyasi elitası ilə bütün təmaslarında azərbaycanlıları təmsil etdiyinə məsuliyyətini daşıyıb. Yaradıcı insan olmasının verdiyi azadlıqlardan istifadə edərək o, bəzən ən sərt formada millətçilik virusuna yoluxmuş o insanlara həqiqəti deyib.

Kitabın adının poetikliyinə baxmayaraq, ciddi, geniş elmi araşdırmaları ilə mötəbər tarixi mənbə olan bu əsər türk toponimləri xəzinəsi kimi də diqqət cəlb edir. Bu irihəcmli toplu Qərbi Azərbaycanı 1828-ci ildə rus imperatorunun İrəvan xanlığını “Erməni vilayəti” inzibati bölgüsü elan etməklə böyük ərazilərin erməniləşdirilməsinə status qazandırdıqdan sonra bir xalqa tutulan divanın mənzərəsini əks etdirir. Son 200 ildən artıq bir dövrdə erməni millətindən olan alim tarixçilərin, qondarma “tarix”dən ilhamlanan erməni siyasətçilərin soydaşlarımızın başına gətirdikləri faciələrdən, deportasiyalardan, soyqırımından, xalqımızın tarixinə edilən təcavüzdən söhbət açılır.

İlk dəfə olaraq bu kitabda indiki Ermənistan ərazisində olan və adları yer üzündən silinmiş 650 Azərbaycan kənd və rayonunun təsnifatı verilib. Həmçinin bu ərazilərin qədim rəsmi adları tarixi qaynaqlardan tapılıb bərpa olunmuş, 1918-ci ildən sonra bu yerlərin erməniləşdirilərək dəyişdirilmiş adları, onların hamısının coğrafi koordinatları göstərilmişdir.

“Burdan min atlı keçdi” birmənalı olaraq memuar ədəbiyyatının ən yaxşı nümunəsi kimi ədəbiyyat tariximizdə qalacaq. Bu, şair və tərcüməçi, yazıçı və publisist Hidayətin hansı zamanda olmasından asılı olmayaraq, indiki və gələcək oxucularına çox böyük töhfəsi kimi qəbul ediləcək. Bu memuarı oxuyanlar müəllifin görkəmli ədib olmaqla bərabər, fəal ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Respublikasının fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Hidayət Orucov olmasını da məmnunluqla xatırlayacaqlar.

**Mahirə HÜSEYNOVA,
filologiya elmləri doktoru,
professor**